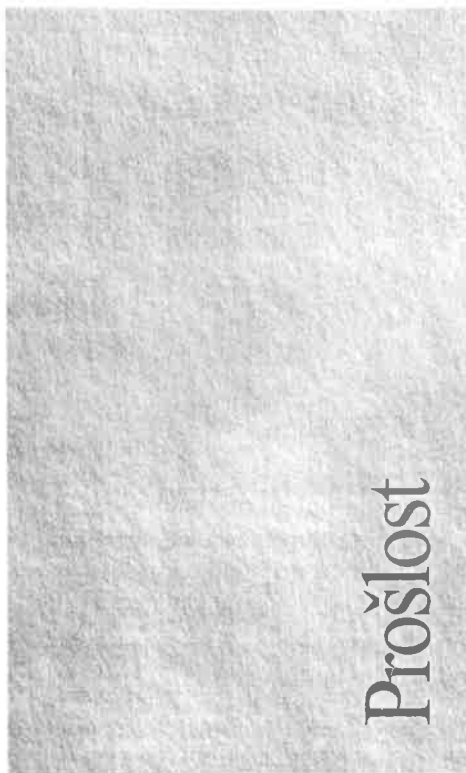

Prošlost

Dr. Jusuf Mulić

O razvoju gradskog naselja Gračanica u XV i XVI vijeku

*Ovaj rad posvećujem Velikom
Gračanliji mome dragom prijatelju,
rano preminulom prof. dr. Mustafi
Beganoviću.*

Teritorijalna rasprostranjenost Zvorničkog sandžaka

Još prije početka velike ofanzive na Bosansko Kraljevstvo, u proljeće 1463. godine, Osmanlije su zaposjeli župe sa lijeve bosanske strane Drine (Zvornik, Srebrenica, Šubin i Kušlat), preimenovali ih u nahije i priključili Smederevskom sandžaku¹ u sastavu Rumelijskog beglerbegluka.² Ove četiri bosanske nahije prvi put su popisane u okviru popisa Smederevskog sandžaka, koji je obavljen neposredno nakon njegovog osnivanja 1459. godine, ali taj popis ni do danas nije pronađen. Drugi popis Smederevskog sandžaka obavljen je 1476/1477. godine.³

Od četiri nahije na bosanskoj strani Drine (Zvornik, Srebrenica, Šubin i Kušlat) i šest nahija sa desne, srbijanske strane (Brvenik, Soko na Drini, Radevina, Bahorina, Krupanj, Loznica ili Jadar i Ptičar), Osmanlije su oko 1462. godine osnovali kadiluk Srebrenica kao zasebnu sudsko-administrativnu jedinicu, sa sjedištem u Srebrenici.⁴

Između 1480. i 1481. godine; od navedenih nahija u sastavu Srebreničkog kadiluka, kojima su pridodale i nahije Loznica, Šabac, Gornja Mačva i Donja Mačva na desnoj, srbijanskoj strani Drine, Os-

Dr. Jusuf Mulić

O razvoju gradskog naselja Gračanica u
XV i XVI vijeku

Dr. Adem Handžić

Urbani razvoj Gračanice u XVI i XVII vijeku

Prof. dr. Galib Šljivo

Vrijeme nemira u Bosni u prvoj polovini
XIX stoljeća i Husein-beg Gradašćević

Mina Kujović

Prilog historiji agrarnih odnosa u Gračanici
i njenoj okolini od 1920. do 1929. godine

Omer Hamzić

Formiranje 212. oslobodilačke brigade -
prekretnica u ratu za BiH na području
Gračanice i njezine okoline

manlije su osnovali Zvornički sandžak sa sjedištem u Zvorniku,⁵ kao treću po redu vojno-upravnu jedinicu na teritoriji bivšeg Bosanskog kraljevstva.⁶ Zvornički sandžak u čijem su sastavu bile navedene nahije prvi put je popisao 1519. godine.⁷

Nakon pada u Srebreničke banovine, krajem 1519. ili početkom 1520. godine,⁸ u osmanske ruke pale su slijedeće njene župe: Budimir ili Ludmer, Perin, Gostilj, Dramešin ili Drametin, Spreča, Gornja Tuzla (tur. Memleha-i Bala), Donja Tuzla (tur. Memleha-i Zir), Sapna, Završ, Teočak, Smoluća, Jasenica, Srebrenik, Soko, Koraj, Bijeljina (Belina, Bilina, Četvrtkovište), Gračac (Gradačac ili Nenavište), Visori i Goščanica. Sve te župe, pretežno u zatečenom teritorijalnom opsegu, Osmanlije su preimenovali u nahije i priključili Zvorničkom sandžaku. Između 1527. i 1533. godine, Zvorničkom sandžaku priključene su i tri nahije iz dotadašnjeg sastava Smederevskog sandžaka: Šabac (tur. Bogurdelen), Gornja Mačva (tur. Mačva-i Bala) i Donja Mačva (tur. Mačva-i Zir). Sa svim spomenutim nahijama, u svome punom teritorijalnom sastavu, Zvornički sandžak prvi put je popisao 1533. godine,⁹ a zatim, do početka XVII vijeka, još pet puta: 1538,¹⁰ 1548,¹¹ 1566, 1582.¹² i posljednji put 1604. godine.¹³

Meni su bili dostupni podaci iz svih navedenih popisa.

U popisu iz 1538. dati su podaci o broju kuća i neoženjenih muškaraca samo za selo Gračanica, što znači da kasaba Gračanica još uvijek nije bila osnovana. U popisima iz 1566. i 1582. godine nema podataka o broju kuća i neoženjenih muškaraca u kasabi i u selu Gračanica, jer su za njih zbirno iskazani samo podaci o ukupnoj poreskoj obavezi. Opširni popis Zvorničkog sandžaka iz 1604. godine,

sadrži detaljne podatke i o selu i o kasabi Gračanica.¹⁴

Srednjovjekovnu župu Soko, koja je nosila naziv istoimene tvrđave (grada),¹⁵ Osmanlije su preimenovali u nahiju. Ona se graničila sa nahijama Srebrenik, Spreča i Gračac (Gradačac ili Nenavište), a obuhvaćala je naselja na desnoj obali rijeke Spreče do njenog utoka u rijeku Bosnu kod Svjetlice.¹⁶ Do danas nije utvrđeno u kojem je naselju bilo prvo sjedište ove nahije, ali se može pretpostaviti da je to bilo selo Gračanica.¹⁷ Također nije utvrđeno da li je župa bila podijeljena na knežine. U sastavu ove nahije bilo je, između ostalih, i selo Gračanica, u čijem je ataru nastala istoimena kasaba. Pošto su ta dva naselja međusobno povezana, prije opisa kasabe Gračanica, o selu Gračanica donosimo detaljnije podatke.

Selo Gračanica

Prilikom osvojenja župe Soko, Osmanlije su na širem području današnjeg gradskog naselja Gračanica zatekli istoimeno selo. Iako će između popisa Zvorničkog sandžaka 1538. i 1548. godine na dijelu toga prostora nastati i kasaba Gračanica, selo je u tom statusu i pod tim nazivom ostalo sve do popisa Zvorničkog sandžaka iz 1604. godine, a vjerovatno i kasnije.

Iz tabele se vidi da je od 1533. do 1548. godine broj kuća u Gračanici porastao sa 156 na 166 odnosno samo za 10 ili za 6,4 indeksna poena, a neoženjenih muškaraca sa 39 na 49. Povećanje broja kuća i neoženjenih muškaraca očito je posljedica doseljavanja novog stanovništva.

Ono što je posebno zanimljivo, jeste činjenica da je već do 1533. godine ravno 50% kuća (kuće domaćina) u Gračanici prihvatilo islam. Rijedak je slučaj da je jedno selo u tako kratkom periodu (od oko 13 godina) prihvatilo islam sa tako vi-

Podaci o broju kuća i neoženjenih muškaraca u selu Gračanica u četiri popisne godine

Naziv	Godine popisa			
A. Muslimani	1533	1538	1548	1604
Domaćinstva (bez baština)	73	73	91	26
Domaćinstva (sa baštinama)	5	5	12	9
Svega	78	78	103	35
Neoženjeni muškarci	20	20	37	
B. Nemuslimani				
Domaćinstva (bez baština)	71	71	41	42
Domaćinstva (sa baštinama)	7	7	21	10
Primičuri			1	
Svega	78	78	63	52
Neoženjeni muškarci	19	19	12	
C. Ukupno A+B				
Kuće	156	156	166	87
Neoženjeni muškarci	39	39	49	

Izvor: Popisi Zvorničkog sandžaka iz navedenih godina, za koje su podaci dati u bilješkama.

Napomena: iskazani podaci o broju poreskih obveznika (kuća i neoženjenih muškaraca) u popisima iz 1533. i 1538. godine su istovjetni, što nije bio nijedak slučaj u popisima koji su obavljani u kraćim vremenskim razmacima.

sokim postotkom. U periodu između 1533. i 1548. godine, taj proces nastavljen je istim intenzitetom. Skoro dvije trećine domaćinstava u Gračanici (62%) prihvatilo je islam. U periodu između 1548. i 1604. godine, prihvatanje islama na ovom području bilo je usporeno. Udio muslimanskih u ukupnom broju kuća iznosio je svega 40,2%. Ovo je, bez sumnje, bilo uslovljeno uključivanjem muslimanskih kuća u sastav kasabe Gračanica, koja je osnovana između 1538. i 1548. godine, s jedne i doseljavanjem novog vlaščkog stanovništva, s druge strane.

Kao posebna zanimljivost, vezana za ovo selo, jeste činjenica da je ono pod istim nazivom opstalo usporedo sa istoimenom kasabom u periodu između popisa Zvorničkog sandžaka od 1533. do 1604. godine, dakle, u periodu dužem od sedam decenija. Dokle se ovakvo stanje

održalo, nije se moglo utvrditi, jer nedostaju popisi Zvorničkog sandžaka ili popisi zim-mija (nemuslimanskih obveznika plaćanja harača, to jest glavarine) poslije te popisne godine.

Iz poimeničnog (opširnog) popisa obavljenog u 1548. godini, vidi se da je selo proizvodilo 217 kila¹⁸ odnosno 9.187 kg pšenice, 117 kila odnosno 4.954 kg mješanca, 71 kilu odnosno 3.006 kg zobi i 134 kile odnosno 5.673 kg groždanog mošta (šire), te da je plaćalo poreze na bašte, lan, sijeno, voće, koš-

nice pčela i da je imalo devet mlinova. U popisima iz 1566. i 1582. godine, selo je popisano zajedno sa kasabom Gračanica, a njegova ukupna poreska obaveza iznosila je u obje godine po 26.200 akči.

Kasaba Gračanica

Među brojna gradska naselja na teritoriji bivšeg Bosanskog kraljevstva koja su, prema osmanskoj kategorizaciji naselja, nastala kao kasabe u XVI vijeku, spada i kasaba odnosno današnje gradsko naselje Gračanica. U periodu između popisa Zvorničkog sandžaka iz 1538. i 1548. godine, u jednom dijelu sela Gračanica, koji je, vjerovatno, bio samo djelimično naseljen, počelo je nicati novo naselje u kojem su stanovnici već bili prihvatili islam, ali su svakako doseljivani i novi. U tom naselju osnovana je makar jedna mahala sa muslimanskim stanovništvom, podignuta makar jedna islamska bogomolja, (na-

jvjerovatnije mesdžid) i, ukoliko nije preuzet od sela Gračanica, uveden jedan pazarni dan u sedmici. Time su bila ispunjena tri osnovna uslova na osnovu kojih je postojeće ili novonastalo naselje moglo dobiti status kasabe.¹⁹

Iako se iz, do sada, dostupnih podataka nije moglo utvrditi u kojoj je godini Gračanica stekla status kasabe, ipak se pretpostavlja da se to moglo desiti odmah nakon popisa Zvorničkog sandžaka iz 1538. godine. Do tog zaključka može se doći na osnovu slijedeće dvije činjenice: prvo, da u popisu iz 1538. godine još uvijek nema kasabe Gračanica i, drugo, da je u popisu iz 1548. godine bila popisana i kasaba Gračanica sa tri muslimanske mahale, koje očito nisu nastale istovremeno. Kasaba je osnovana po ugledu na brojne druge u bivšem Bosanskom kraljevstvu, kao što su Derventa,²⁰ Donje Uskoplje (Donji vakuf), Glasinac (Sokolac) i dr.²¹

Turbe u centru Gračanice

Podaci o broju stanovnika po mahalama i vjeroispovijestima u tri mahale kasabe Gračanica u 1548. godini

Džemati (mahale)	Broj kuća
A. Džemati (mahale) muslimana	97
a) Murada sina Ismaila	36
b) Ejnehana sina Junuza	38
c) Ejnehana sina Ismaila	23
B. Džemat nemuslimana	9
Ukupno A+B	116

Godine 1548. u tri muslimanske mahale kasabe Gračanica bilo je 116 kuća, od kojih muslimanskih 97 ili 83,6% i jedna skupina (džemat) nemuslimana (gebe-ran)²² sa devet kuća ili 16,4%. Samo je jedan kućedomaćin u mahali Ejnehana sina Jusufa po imenu Nesuh označen kao *novi musliman (muslemi nev)*.²³ Iz ovoga odnosa muslimana i nemuslimana može se zaključiti da je postupak prihvatanja islama bio vrlo ubrzan.

Makar u jednoj od tri muslimanske mahale morala je biti jedna islamska bogomolja, a možda su bile i u sve tri. Nigdje izrijekom nije naglašeno da li su to bili mahalski *mesdžidi* ili *džamije*,²⁴ dok o njihovim nazivima nema nikakvog pomena. Da se nije moglo raditi o džamiji, potvrđuje i činjenica da u ovom opširnom popisu (kako je to uobičajeno) uopće nisu navedena imena džamijskih službenika: imama, hatiba (ili jednog i drugog zajedno) i mujezina. Iz toga se može pretpostaviti da mesdžidi nisu imali plaćene imame i mujezine, odnosno da su imami bili sami osnivači mahala ili oni stanovnici kasabe koji su označeni kao sufi (derviš), a mujezini džematlije. A da je postojala džamija, ona je morala imati svoga imama i hatiba, te jednog ili dva mujezina. Tamo gdje nisu postojale džamije, bilo je uobičajeno da se, do gradnje džamije kao središnje bogomolje u

kasabi, džuma i bajaram-namazi klanjaju u jednom od mesdžida. Još uvijek se ne može reći koje je godine u Gračanići podignut prvi mesdžid i prva džamija, ali je to moralo biti prije popisa Zvorničkog sandžaka iz 1548. godine, odnosno prije nego što je naselje sa džematima muslimana proglašeno kasabom²⁵ između 1538. i 1548. godine.

Nažalost, nije se mogla utvrditi uža lokacija ovih mahala i mesdžida na području današnjeg gradskog naselja Gračanica.²⁶ To je u odnosu na 1548. godinu, odnosno za nešto više od pola vijeka predstavljalo porast od 116 kuća ili za 353,4 indeksna poena, što ukazuje na vrlo ubrzani razvoj kasabe.²⁷ Sada više nije bilo nemuslimana. Vrlo je vjerovatno da je postupak prihvatanja islama završen neposredno nakon popisa iz 1548. godine.

Godine 1604. kasaba Gračanica imala je osam muslimanskih mahala sa 385 kuća. U odnosu na 1548. godinu, odnosno u vremenskom razdoblju od oko 56 godina, broj muslimanskih kuća porastao je sa 97 na 385, odnosno za 397 indeksnih poena.

Zanimljivo je da u ovom popisu nema nijedne mahale iz 1548. godine. To se može tumačiti činjenicom da su obnovljeni postojeći provizorni mesdžidi, koji su građeni od lakog ili su zamijenjeni novim od čvršćeg materijala, te da su tom prilikom mahale i bogomolje dobile nazive svojih novih hair-sahibija.³² Sada se sa ve-

Podaci o broju muslimanskih kuća po mahalama u kasabi Gračanica u 1604. godini

Džemati muslimana (mahale)	Br. kuća
a) mahala Časne džamije (dio mahale Ali timurdžije)	66
b) mahala Hasana hodže, imama Mesdžid Isaa efendije	35
c) mahala Osmana taščije (taša)1	93
d) mahala Behrama ćurčije2	40
e) mahala Mesdžida hadži Osmana, dio mahale Ali-šaha nazira 3	37
f) mahala Jahje, nazira	32
g) mahala Turhana, sarača 4	66
i) mahala Mesdžida Pir-Alija, dio mahale Alia	53
Ukupno	385

likom sigurnošću može prihvatiti pretpostavka da je već bila podignuta jedna džamija u mahali Alia timurdžije,³³ koja je od džamijskih službenika imala imama i hatiba, te dva mujezina. Sve ostale bogomolje bili su zasigurno mesdžidi, koji su od mesdžidskih službenika imali imame i mujezine. Samo je u mahali Turhana sarača navedeno da je službenik mesdžida *hodža* (*havadže*). Također se sa sigurnošću može pretpostaviti da je makar uz jednu džamiju postojao sibjan mekteb.

Kao što se to nije moglo učiniti ni za mahale koje su postojale 1548. godine, tako se ni za mahale i islamske bogomolje iz popisa 1604. godine, nisu mogle utvrditi njihove pobliže lokacije na području današnjeg gradskog naselja Gračanica, u čiji sastav je vremenom ušlo i selo Gračanica. Osnovano je pretpostaviti da je *časna džamija* bila podignuta na onom dijelu današnjeg gradskog naselja Gračanica koji se zove Trepanići, a da su druge bogomolje bile u naseljima koja su nosila nazive Drafnići, Gojsalići,³⁴ Potok, Mejdan³⁵ i Čiriši (Čiriš).³⁶ Izuzetno vrijedne podatke o

gračaničkim džamijama od druge polovine XVII vijeka, pa do kraja osmanske vladavine prikupio je Omer Hamzić,³⁷ pa ja nemam namjeru da ih ponavljam.

Nažalost, iz ovoga popisa nismo mogli «iščitati» pojedinačna imena kućedomačina i njihovih očeva, odnosno njihova zanimanja, jer je to vrlo složen i skup posao (iščitavanje navedenih podataka za 385 muslimanskih kućedomačina). Iz poimeničnog popisa moglo bi se doći do podataka o zanimanjima žitelja tadašnje kasabe Gračanica. Činjenica je, međutim, u to nema nikakve sumnje, da su se oni i dalje bavili svojim ranijim zanimanjima, s tim što je možda došlo do uvođenja novih zanata i do proširivanja trgovine.

Sve kuće (kućedomaćini) bile su oslobođene (mu'af)³⁸ od plaćanja šerijatskih (ressum-i seriyye), običajnih poreza (ressum-i orfiyye) i državnih (divanskih) nameta (avarizi divaniyye). Kućedomaćini nemuslimani koji su stanovali u nemuslimanskoj mahali, plaćali su boravišnu taksu, koja se zvala porez na dim (resmi tutun).

Početkom 1572. godine osnovan je kadiluk Gračanica sa sjedištem u istoimenoj kasabi,³⁹ u čiji sastav su ušle nahije Soko (Gračanica), Gradačac (Nenevište) i Srebrenik.⁴⁰ Time je kasaba Gračanica dobila još više na značaju, jer je osim upravno-administrativnog, postala i značajno sudsko-administrativno sjedište.

Napomena: Autor zahvaljuje saradnicama Orijentalnog instituta u Sarajevu gospođicama Medžidi Selmanović i Amini Kupusović na svesrdnoj pomoći u pružanju podataka iz popisa Zvorničkog sandžaka iz 1548. odnosno prijevodima korištenih podataka u ovome radu iz popisa Zvorničkog sandžaka 1538, 1562. i 1568. godine.

Napomene

¹ Smederevski sandžak obuhvatao je područje bivše despotovine Hrabljenovića, sa sjedištem u Smederevu (koje se predalo Osmanlijama 1459. godine). Nakon pada Beograda u osmanske ruke 1521. godine, sjedište mu je premješteno u Beograd, ali se naziv sandžaka nije mijenjao do kraja osmanske vlasti. Ovaj će sandžak postati okosnica za osnivanje Beogradskog pašaluka.

² U administrativnom pogledu, Osmansko carstvo prvo je bilo podijeljeno na dva begler-begluka ili ejaleta (pokrajine): anadolski i rumelijski. Anadolski je obuhvatao azijski dio Carstva sa sjedištem u Istanbulu, dok je Rumelijski obuhvatao njegov evropski dio (tzv. Evropska Turska) sa sjedištem u Sofiji. Počevši od 1541. godine, kada je osnovan Budimski beglerbegluk sa sjedištem u Budimu, nastajali su novi, pa ih je na kraju opstojnosti Osmanskog carstva bilo 12.

³ Poimenični (opširni) popis Smederevskog sandžaka završen je u mjesecu ramazanu 882. odnosno između 7. decembra 1476. i 6. januara 1477. godine (Istanbul, Basbalkanik Arsihi (BBA), Tapu defter (TD) No. 16: Opširni defter smederevskog sandžaka iz godine 1476/7. godine, str. 1-764)

⁴ U Osmanskom carstvu kadiluci (arap. kaziluk) su bili područja nadležnosti jednog kadije, a obuhvaćali su od područja jednog vilajeta (oblasti) u čijem sastavu je bilo više nahija (vilajetski kadiluci), do područja samo jedne nahije (nahijski kadiluci). Nahije u sastavu jednog kadiluka nisu neminovno morale biti iz jednog sandžaka (okruga) kao vojno-upravne jedinice. Takav slučaj bio je sa nahijom Osat, koja je bila u sastavu srebreničkog kadiluka u sudsko-administrativnim, a u sastavu Bosanskog sandžaka u vojno-upravnim pitanjima. Kadije nisu samo sudovali, nego su pored toga imali i brojna druga zaduženja (vojna mobilizacija, sakupljanje državnih poreza, nadzor nad radom svih državnih dužnosnika koji su imali sjedište na području njegovog kadiluka, hapšenje osumnjičenika i dr.).

- 5 Do danas nije pronađen pisani spomenik iz kojega bi se mogao utvrditi tačan nadnevak ili godina osnivanja ovoga sandžaka, pa se spominju godine između 1480. i 1481.
- 6 Prije toga bili su osnovani Bosanski sandžak, 1463. i Hercegovački sandžak, početkom 1470. godine.
- 7 Zbirni popis Zvorničkog sandžaka iz 926. odnosno 1519. godine, Istambul, Basbalkanik Arsivi (BBA), Tapu defter TD (OIS, 219). Ovaj popis zajedno sa onim iz 1533. godine, sa turskog na bosanski jezik preveo je Adem Handžić i objavio u radu pod naslovom: Dva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533.), ANUBiH, Građa Knjiga XXVI, Odjeljenje društvenih nauka Knjiga 22, Sarajevo, 1986, 80-211.
- 8 Oko godine pada Srebreničke banovine, u literaturi je bilo dosta rasprava. Zahvaljujući radovima brojnih ugarskih historičara, napose Istvana, konačno je utvrđeno da je to bilo 1520. godine. Mnoge historičare je zavela činjenica da su Osmanlije privremeno bili zauzeli veći dio ili čitavu Srebreničku banovinu još 1515. godine, ali su je Ugri ubrzo nakon toga povratili, pa je u njihovim rukama ostala do 1518. godine. (Opširnije: u knjizi Hazima Šabanovića Bosanski pašaluk, Postanak i upravna podjela, Sarajevo, 1982).
- 9 Zbirni popis Zvorničkog sandžaka iz 939. odnosno 1533. godine, Istambul, Basbalkanik Arsivi (BBA), Tapu defter (TD) No 173 (OIS, 220).
- 10 Ovo je bio zbirni popis, koji ni do danas nije transliteriran sa osmanskog na latinično tursko pismo niti je preveden na bosanski jezik. Nosi oznaku BBA, TD. No. 376, (Istambul, Basbalkanik Arsivi (BBA), Tapu defter (TD) No. 376
- 11 Ovo je bio poimenični (opširni) popis sandžaka koji je završen posljednjeg dana redžeba (redžepa) 955. odnosno 4. septembra 1548. godine, Istambul, Basbalkanik Arsivi (BBA), Tapu defter (TD) No. 259 (OIS, 222). Popis je transliteriran sa osmanskog na tursko latinično pismo još prije srpsko-crnogorske agresije na Bosnu i Hercegovinu, ali tek sada se pristupilo njegovom prevodenju na bosanski jezik.
- 12 Oba popisa su zbirna i u njima su samo iskazane poreske obaveze po naseljenim mjestima Zvorničkog sandžaka, bez iskaza popisa poreskih obveznika. Prvi popis nastao je 974. odnosno 1566. godine, i nosi oznaku BBA, TD No. 395, (OIS, 225). Drugi popis nastao je 990. odnosno 1582. godine i nosi oznaku BBA, TD. No. 655 (OIS, 229). Nijedan nije transliteriran sa osmanskog na tursko latinično pismo, niti je preveden na bosanski jezik.
- 13 I ovo je poimenični (opširni) popis Zvorničkog sandžaka koji je nastao 1013. odnosno 1604. godine, a nosi oznaku BBA, TD. 743 (OIS, 221). Popis još uvijek nije transliteriran sa osmanskog na latinično tursko pismo.
- 14 Zvornički sandžak ukinut je 1833. godine, a nahije tog sandžaka koje su se nalazile na desnoj strani Drine priključene su Bosanskom sandžaku. Prilikom nove upravno-administrativne podjele Bosanskog ejaleta, koju je u maju 1850. godine proveo maršal (mušir) Omerpaša Latas, osnovan je Zvornički kajmakamluk (okrug), u čiji su sastav ušli slijedeći mudirluci (srezovi): Donja Tuzla, Gračanica, Gradačac (sa Modričom), Brčko, Bijeljina (sa Janjom), Zvornik, Srebrenica, Birče, odnosno današnja Vlasenica (sa Novom Kasabom), Kladanj (sa Olovom) i Maglaj. Konačno, prilikom osnivanja Bosanskog ejaleta 1865. godine, ponovo je osnovan Zvornički sandžak (okrug), u čijem su se sastavu našle slijedeće kaze (srezovi): Donja Tuzla, Gračanica, Gradačac, Brčko, Bijeljina, Zvornik, Srebrenica, Birče (Vlasenica) i Maglaj. (Šabanović, Hazim, Bosanski pašaluk, Postanak i upravna podjela, Sarajevo, 1982, str. 232-234.)
- 15 Pored naziva Soko, u popisu iz 1538. godine, ova nahija se naziva i Gračanica.
- 16 U ovoj župi bila su slijedeća naselja: Brijesnica, Drenovac, Gračanica, Grabska sa Podlistom, Klokočnica, Lohinja Donja, Lohinja Srednja,

Lohinja Gornja, Lukavica Donja, Medveđa (Medvedina), Orahovica Gornja, Orahovica Donja, Paležnica, Sjenina, Stanihna (Stanić) Rika, Stipan (Stjepan) Polje, Svjetlića, Varoš tvrđave Soko, Zelinja. Kasnije je selo Srednja Lohinja priključeno Gornjoj i Donjoj Lohinji.

- 17** U vezi sa porijeklom naziva Gračanica, u literaturi je iznešeno nekoliko pretpostavki. Međutim, kao sasvim osnovana može se prihvatiti ona koju je iznio Marko Vego (Naselja bosanske srednjovjekovne države, Sarajevo, 1957., 42). Prema toj pretpostavci, na naziv naselja Gračanica upućuje i korijen same riječi, nastao od imena grad, gračina, što je slučaj i kod brojnih drugih lokaliteta na južnoslavenskim prostorima (manastir Gračanica na Kosovu).
- 18** Kila je turska mjera za težinu, koja nije imala ustaljenu protuvrijednost u okama (1 oka = 1,283 kg), nego se stalno mijenjala. Prema kanun-nami Zvorničkog sandžaka iz 1548. godine, kila je imala protutežinu od 33 oke odnosno 42,34 kg (Zbornik Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški i skadarski sandžak, OIS, MTHSMI, Tom I, Serija I: Zakonski spomenici Sv.I, Sarajevo, 1957, 93-121.).
- 19** Da bi jedno naselje dobilo status kasabe, moralo je ispunjavati upravo tri navedena uslova: da ima najmanje jedan džemat (skupinu) ili mahal u muslimana, da ima makar jednu islamsku bogomolju (mesdžid ili džamiju) i da ima stalni pazarni dan u sedmici. O tome detaljnije vidjeti u radu Adema Handžića pod naslovom: O formiranju gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (uloga vakufa i države), POF XXV (1975), 1977, 133-169.
- 20** Derventa dolazi od turske riječi derbend što znači klanac ili planinski prijevoj. Takvih derbenda bilo je mnogo u svim sandžacima sa sjedištem na teritoriji bivšeg Bosanskog kraljevstva. Jedno od njih bilo je i na Sokolu, ali njega nije čuvao posebni pomoćni red osmanske vojske koji se zvao derbendžije, nego posadnici tvrđave Sokol.
- 21** O nastanku kasaba kao gradskih naselja na području bivšeg Bosanskog kraljevstva, vidjeti u već navedenom i slijedećim radovima Adema Handžića: a) Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku, POF XII-XIII (1962-63), 1965, 45-74; b) Zvornik u drugoj polovini XV i XVI vijeku, GDI BiH XVIII, 1970, 141-196; Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Sarajevo, 1975; Postanak i razvitak Dervente u XVI stoljeću, PIIS X/2 (10/2), 1975. i Fehima Spahe pod naslovom: Neke karakteristike varoških naselja u Kliškom sandžaku u XVI i XVII stoljeću, POF, 38, (1988), 1989, 241-252.
- 22** Doslovno prevedena sa turskog, riječ geber označava nevjernika, što su bili svi nemuslimani sa stanovišta islama. Sve do 2001. godine, odnosno do objavljivanja prijevoda poimeničnog (opširnog) popisa Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, naši su osmanisti riječ geber označavali kao kršćanin.
- 23** Radi se, vjerovatno, o nemuslimanskom kuće domaćinu koji je neposredno pred ovaj popis prihvatio islam, zbog čega je i označen kao novi musliman.
- 24** Razlika između mesdžida (ar.mescid) i džamije (tur. cami) je u tome što su u mesdžidima klanjani samo dnevni namazi, a u džamijama još i džuma-namazi i bajram-namazi. Pozivanje na postojanje ili ne postojanje munare, nema nikakvog osnova. Od preko 93 mesdžida neposredno pred austro-ugarsku okupaciju u Sarajevu, samo dva nisu imala munaru.
- 25** Prva džamija u kasabi Gračanica izrijeckom je navedena tek u popisu iz 1604. godine, što znači da je podignuta između 1548. i 1604. godine. Stanovnici kasabe, bez obzira na vjeroispovijest, bavili su se pretežno zanatstvom, a zatim trgovinom. Zahvaljujući činjenici da je popis Zvorničkog sandžaka iz 1548. godine transliteriran sa osmanskog na tursko latinično pismo, s jedne i da je kod svih zanatlijskih kućedomaćina naznačena vrsta zanata kojim su se bavili, s druge strane, bilo je moguće utvrditi vrstu i strukturu zanata. Od 97 kućedomaćina u tri muslimanske mahale, njih 78 ili 80,4% bavilo se zanatstvom, a ostalih 19 ili 19,6% trgovinom i drugim zanimanjima. Svih devet kućedomaćina u skupni nemuslimana, bavilo se je isključivo zanatstvom. U tri muslimanske mahale, broj zanatlija po zanatima

bio je slijedeći: papučari (haffaf) 19, krojači (hayyat) 17, kožari (debag) 9, kovači (haddad) 8, sarači 4, graditelji (dulger) 4, sabljari (seyyat) 3, drugi graditelji (gozcu) 2, čelindžeri 2, sagradžije (segarci) 1, samardžije 1, potkivači (nalband) 1, kiridžija (kirici) 1, mesar (kassab) 1, slastičar (halvac) 1, lihafi 1 i vjerski mislilac (sufi) 1. Ostali stanovnici mahala, kod kojih nije bila navedena vrsta zanata kojim su se bavili, vjerovatno su bili trgovci. Pada u oči činjenica da nije bilo nijednog pekara. U mahali nemuslimana, bila su po dva kovača i opća graditelja, te po jedan papučar, kovač, graditelj i stočar (hayman). Muslimani su imali svoje vinograde u predjelu Džeberančić (Geberančić, što bi značilo Nevjerničić). Ukupna površina vinograda iznosila je 76,5 turskih dunuma

26 Po broju mahala i kuća, kasaba Gračanica je u to vrijeme spadala među najveća gradska naselja na teritoriji bivšeg Bosanskog kraljevstva

27 Kasaba Gračanica imala je više kuća nego mnoge druge u kojima je kasnije broj kuća porastao višestruko. Tako, na primjer, šehar Sarajevo imalo je te iste godine u 94 mahale (od kojih 91 muslimanska) 4.141 kuću (od kojih 3.908 muslimanskih). Podrobni podaci o broju mahala i kuća u kasabi Sarajevo dati su u momu radu pod naslovom: Sarajevo-Hauptstadt Bosniens und Hercegovina zwischen Os und West (u knjizi Hauptstadte zwischen Save, Bosphorus und Dnjepr, Wien, 1998, 171-191).

28 Taščija je turski naziv za kamenoklesara (tur. taş=kamen). Od ovoga zanata izvedeno je prezime Tašić.

29 Čurčija na turskom znači krznar. Od ovoga zanata nastalo je prezime Čurčić.

30 Nazir je nadzornik obično nad gradnjom nekih objekata, popisom i dr.

31 Sarač je zanatlija koji izrađuje razne predmete od kože. Od ovoga zanata izvedena su prezimena Sarač (Sarić) i Saračević, Saro i dr..

32 Sahibija (saibija), vlasnik, gospodar; posjednik; domaćin (Abdulah Škaljić, Rječnik turcizama u srpskohrvatskom jeziku, Svjetlost, Sarajevo, 1989, str. 542).

33 Ovo ime nije bilo moguće dobro išitati, pa je moguće da se radi i o nekom drugom dodatku osim Timur odnosno o nekoj riječi koja nešto drugo označava; timurdžija na turskom znači gvožđar; (A. Škaljić, n.d. str. 617)

34 Trepanići, Dafnići i Gojsalići su prezimena.

35 Toponimi.

36 Čiriš je turska riječ za vosak.

37 Omer Hamzić, Gračaničke džamije – historija i predanje, Gračanički glasnik V, 1998, I, 8-30.

38 Da bi podsticali razvoj zanatstva i trgovine, Osmali je stanovnike kasaba koji su se bavili ovim djelatnostima oslobađali svih vrsta poreza i oni su spadali u kategoriju oslobođenika (mu'af). O tome vidjeti u radovima Adema Handžića pod naslovom: Značaj mu'afijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku, JIČ, I-2, 1974, 60-69, Muhameda Hadžijahića pod naslovom: Neki tipovi povlašćenih gradova u turskom feudalizmu, zbornik Običajno pravo i samouprave na Balkanu i susednim zemljama, SANU, Balkanološki institut, Posebna izdanja, Beograd, 1974, 413-418 (odštampano i kao separat) i Avde Sućeske pod naslovom: O mu'afijetu u bosanskom ejaletu, PIIS XXI, 1986, 22;235-43.

39 U radu pod naslovom: Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Sarajevo, 1975, 57, Adem Handžić je označio 1572. godinu kao godinu osnivanja gračaničkog kadiuka i naveo dvije murasele (pisma) kadije Hasana Porti (središnjoj vladi u Istanbulu koja je svoje sjedište imala na Porti po čemu je i dobila naziv). Međutim, u knjizi pod naslovom: Bosanski pašaluk (Postanak i upravna podjela), Sarajevo, 1982, 202, Hazim Šabanović osnivanje gračaničkog kadiuka smješta u 1633. godinu.

40 O tome detaljnije vidjeti u: Sadik Šehić, *Gračanički kadiuk u Zvorničkom sandžaku – neki dokumenti*, Gračanički glasnik 7/99, Gračanica, 1999. str. 48